

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА З ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ «СОКІЛ-ДЖУРА» (вищий рівень, 2 роки навчання)

*«Схвалено для використання в позашкільних навчальних закладах»
(протокол засідання Науково-методичної комісії з позашкільної освіти
від 25.05.2018 року, лист ІМЗО від 06.06.2018 № 22.1/12-Г-310)*

Бондарчук Д. О. – заступник директора з виховної роботи Українського державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді МОН України;

Бондарчук О. С. завідуючий організаційно-масовим відділом Центру національно-патріотичного виховання дітей та молоді Українського державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді МОН України;

Коломоєць Г. А. – науковий співробітник сектору наукового та навчально-методичного забезпечення змісту суспільної, громадянської та технологічної освіти відділу наукового та навчально-методичного забезпечення змісту загальної середньої освіти Нової української школи ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти» МОН України.

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

На сьогодні до числа найбільш актуальних питань освіти належить виховання підростаючого покоління фізично здоровим, міцним, загартованим, з сформованим почуттям патріотизму, особистої та громадянської безпеки, засвоєними теоретичними знаннями та практичними навичками поведінки в екстремальних ситуаціях, творчим потенціалом та соціальною активністю, готовою до виконання громадянського та конституційного обов'язку.

Навчальна програма орієнтована на реалізацію в гуртках, секціях, творчих об'єднаннях військово-патріотичного напрямку закладів загальної середньої та позашкільної освіти та спрямована на вихованців 16-18 років.

Пропонована програма побудована на основі особистісно-орієнтованого, діяльнісного та компетентнісного підходів та передбачає 2 роки навчання за вищим рівнем: по 216 годин кожен рік (6 год/тиждень).

Метою програми є формування ключових компетентностей особистості засобами козацько-лицарського виховання.

Основні завдання роботи полягають у формуванні:

пізнавальної компетентності, спрямованої на оволодіння знаннями з історії, географії, етнології, народознавства, українознавства, звичаєвого українського права, світових цивілізаційних процесів та ролі у них України, мистецтва, різноманітних видів спорту та бойових єдиноборств, військової

справи, фізичної культури, морально-психологічних особливостей людини та особистості, способів організації змістовного дозвілля;

практичної компетентності, спрямованої на формування умінь та навичок занять фізичною культурою і спортом, військової справи, свідомої діяльності у науково-пошуковій роботі, волонтерській діяльності, виживання та усвідомлених дій в екстремальних ситуаціях, надання долікарської допомоги, в т.ч. тактичній медицині, самовпорядності, самоосвіти, самоврядування, збереження народних звичаїв, традицій, обрядів, залучення до здорового способу життя, організації змістовного дозвілля;

творчої компетентності, спрямованої на набуття досвіду власної творчої діяльності, внеску в популяризацію фізичної культури і сорту, військової справи, розвиток громадянського суспільства, здатності проявляти творчу ініціативу, навичок проведення самостійних наукових досліджень, формування досвіду взаємовідносин людини і природи, здібностей системного, просторового, логічного мислення, творчої уяви і фантазії, намагання творчої самореалізації та духовного самовдосконалення;

соціальної компетентності, спрямованої на розвиток культури праці, досягнення високого рівня освіченості та вихованості, моральний, духовний, фізичний та інтелектуальний розвиток, формування кращих особистісних рис (відповідальність, чесність, працелюбність, самостійність, моральність), ціннісне ставлення до себе та оточуючих, культурно-історичної спадщини і традицій, природи, навколишнього середовища, вміння працювати в колективі;

громадянської компетентності, спрямованої на формування вмінь аргументувати та відстоювати свою позицію, ухвалювати аргументовані рішення в життєвих ситуаціях та діях військовослужбовця в сучасному загальновійськовому бою, співпрацювати в колективі, вносити свою частку в роботу групи для вирішення проблеми, виявляти соціальні почуття, змістом яких є любов до Батьківщини, застосовувати процедури та способи захисту власних інтересів, прав та свобод, виконувати громадянський обов'язок у межах місцевої громади та держави загалом, ефективно спілкуватися, долати стереотипи, робити свідомий вибір та діяти відповідально.

Опановуючи навчальний матеріал, вихованці ознайомлюються з визначними подіями з історії рідного краю, вивчають історію запорозького козацтва, займаються туристсько-краєзнавчою роботою, військово-прикладними видами спорту, відродженням військово-спортивного мистецтва та народних мистецьких традицій, готують себе до служби в лавах Збройних сил України (ЗСУ).

Переважає кількість занять носить практичний характер з елементами змагань та інтелектуальних ігор, що орієнтує вихованців на участь у Всеукраїнській дитячо-юнацькій військово-патріотичній грі «Сокіл» («Джура»).

Для отримання відповідного результату навчання та досягнення поставленої мети педагогу доцільно застосовувати різноманітні форми та методи, які можна варіювати залежно від рівня навчання: бесіда, розповідь-пояснення, інструктаж, тренувальні вправи, індивідуальні та колективні/групові

завдання, виконання за зразком під керівництвом педагога, демонстрація наочного навчання, порівняльний аналіз, моделювання очікуваного кінцевого результату, колективної діяльності, конкурси, змагання тощо.

Принципами навчання є природовідповідність, народність, культуровідповідність, етнізація, гуманізм, демократизм, зв'язок із життям, гармонізація індивідуальних і загальнолюдських потреб та інтересів особистості, свободо відповідність.

Формами контролю за результативністю навчання є підсумкові заняття, виконання нормативів, участь в змаганнях, походах та у підсумковому етапі Всеукраїнської дитячо-юнацької військово-патріотичної гри «Сокіл» («Джура»).

З метою розвитку та підтримки обдарованих та талановитих вихованців, здобуття ними практичних навичок і для задоволення їхніх потреб у професійному самовизначенні може застосовуватися індивідуальне навчання.

Теми та розподіл годин навчально-тематичного плану вказано орієнтовно. За необхідності, в установленому порядку, керівник гуртка може внести зміни до кількості годин у межах кожного року навчання. Враховуючи інтереси вихованців, їх кількість у групі, стан матеріально-технічного забезпечення, керівник гуртка може змінювати кількість теоретичних і практичних занять (залежно від того, як швидко та якісно вихованці набувають практичних навичок), враховуючи обсяг часу, що передбачений типовими навчальними планами.

Вищий рівень, перший рік навчання НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

№ п/п	Тема	Кількість годин		
		теоретичних	практичних	усього
1.	Вступ	4	-	4
2.	Історія України, рідного краю, козацтва, українських військових формувань	6	14	20
3.	Культура та побут українців, обряди, традиції та звичаї українського народу	4	6	10
4.	Духовні цінності та заповіді українського народу	6	12	18
5.	Пластові сходи. Дитяче самоврядування. Рій	6	14	20
6.	Перша медична допомога та дії у надзвичайних ситуаціях	4	6	10
7.	Загальновійськова та вогнева підготовка	6	14	20
8.	Прикладна фізична підготовка,	8	24	32

	національні єдиноборства			
9.	Туристсько-спортивна підготовка	8	22	30
10.	Таборування	-	14	14
11.	Волонтерські заходи	-	12	12
12.	Підсумкове таборування	-	22	22
13.	Підсумок	4	-	4
РАЗОМ:		56	160	216

ЗМІСТ ПРОГРАМИ

1. Вступ (4 год.)

Теоретична частина. Правила безпеки життєдіяльності під час навчальних занять та спортивно-масових заходів.

Загальні відомості про заклад позашкільної освіти, його структуру. Види та джерела небезпеки в навчальних приміщеннях, на спортивних майданчиках тощо.

Правила поведінки в навчальному кабінеті, спортзалі, спортивному майданчику. Правила дорожнього руху для дітей: «Коли ти пішохід».

Правила поведінки в туристських подорожах, експедиціях, екскурсіях. Організація та проведення туристських спортивних походів з учнівською та студентською молоддю.

2. Історія України, рідного краю, козацтва, українських військових формувань (20 год.)

Теоретична частина. Історія рідного краю в контексті національної історії. Головні історичні місця. «Білі плями» історії краю.

Процес формування української нації та ментальність українського народу: етапи формування української народності, етнічний склад населення України; ментальність та національний характер українців; основні види господарської діяльності українців як чинник формування національного характеру. Поняття «руси», «Русь», «Київська земля». Походження та поширення назви «Україна».

Місця таборування козаків та учасників визвольних змагань за волю і незалежність України.

Козацькі прізвища та роди рідного краю. Козацькі прізвища в козацьких реєстрах. Твоє прізвище в історії рідного краю.

Гетьманські столиці України.

Історія боротьби за незалежність України.

Українські військові формування періоду визвольних змагань за єдину і соборну Україну.

Історія створення сучасних Збройних сил України.

Воїни-герої сучасності. Учасники АТО, їх подвиги.

Практична частина. Проведення туристсько-краєзнавчих подорожей з активним способом пересування, семінарів, фестивалів, круглих столів з

громадськістю та батьками, зустрічі з учасниками АТО, екскурсії до місць історичної та культурної спадщини України.

3. Культура та побут українців, обряди, традиції та звичаї українського народу (10 год.)

Теоретична частина. Культура українців: тяглість, синкретизм, універсальні. Українство як етноментальний феномен. Ментальність і процеси націотворення. Історична доля і роль України. Українська мова як визначальна ознака українського етносу.

Запорозька Січ. Вивчення побуту, місця проживання козаків. Поняття «козак», його морально-психологічна суть. Козацьке побратимство. Кодекс лицарської звитяги та честі. Козацтво: історична давність захисних і консолідуючих національних функцій. Козацька регула.

Календар народних та церковних свят. 14 жовтня в державних, народних, церковних та козацьких українських традиціях.

Життя та діяльність видатних українських діячів. Зміст, сутність поняття «історична місія».

Україна та українство у відносинах із зовнішнім світом.

Україна і Росія у процесі історичного співіснування.

Практична частина. Написання сценаріїв та святкування народних, церковних та державних свят. Проведення рейд-походу. Участь у підготовці та/або проведенні відзначення 14 жовтня – Дня українського козацтва, Дня захисника України та свята Покрови Пресвятої Богородиці.

4. Духовні цінності та заповіді українського народу (18 год.)

Теоретична частина. Український рівень культу Роду і народу, культ Батька-Матері, Дідуся-Бабусі. Батько – захисник сім'ї, творець історії, державності. Рівноправність української сім'ї. Мати – Берегиня роду. Працьовитість і скромність. Родина і Україна – найвищі цінності українця. Любов до Батьківщини, рідної мови, відданість православної вірі. Значення християнської віри для козаків – служити Богові, Батьківщині, Близькому. Добре діло – найвищий дар одне одному. Честь і воля понад усе. Шляхетність, мудрість, відвага, лицарство – духовне ядро української душі. Готовність боротися за волю, віру, честь і славу України, героїзм та подвижництво у праці та в бою, шляхетне ставлення до жінки, дівчини, матері, ініціативність, кмітливість, уміння долати життєві труднощі – найвищі святині для українця.

Практична частина. Організація родинних свят («Роде наш красний, роде наш прекрасний...»), «Сію, сію, посіваю...», «Лісова красуня», інші).

Екскурсії та відвідання театрів.

Проведення вечорниць, спільних заходів з громадськістю та батьками.

5. Пластові сходи. Дитяче самоврядування. Рій (20 год.)

Теоретична частина. Виховник, впорядник, провідник: мета та роль в колективі, подолання сходінок до мети («крок до мети»). Пластові сходи.

Дитяче самоврядування в Україні: стан та перспективи розвитку, нормативне визначення, фінансове забезпечення, мета, основні завдання, нормативно-правова база. Дитяче самоврядування та громадянське суспільство.

Козацька рада як орган козацького самоуправління.

Дитяче об'єднання – рій. Вибори ройового отамана.

Курінь: суть поняття, створення, вибори курінного отамана. Вибори кошового отамана, військового судді, писаря, осавула, скарбника, довбиша, хорунжого, бунчужного, товмача, шафара.

Співпраця з територіальними козацькими громадськими об'єднаннями, Товариствами сприяння обороні України (ТСОУ). Поняття соціальної згуртованості. План спільних дій. Інформаційне забезпечення.

Практична частина. Організація та проведення урочистого Свята Козацької Ради із залученням батьків, учнів, педагогів, громадськості, місцевої влади, представників осередків українського козацтва.

Створення сторінки в інтернет-ресурсах та соціальних мережах.

6. Перша медична допомога та дії у надзвичайних ситуаціях (10 год.)

Теоретична частина. Рана: суть поняття, класифікація: за механізмом утворення та забрудненістю. Множинні пошкодження. Політравма.

Поняття кровотечі. Види кровотечі. Клінічна характеристика: артеріальна, венозна, капілярна, паренхіматозна кровотечі. Перша допомога.

Транспортування потерпілих: види транспортування, підготовка постраждалих, загальні правила переміщення постраждалих, види транспортування постраждалих в залежності від травми і стану.

Принципи надання першої медичної допомоги: при термічних і хімічних опіках, травмах; пораненні голови, черепно-мозковій травмі, ушкодженні хребта чи переломі кісток тазу і нижніх кінцівок, травмах хребта; забитті, вивихах та переломах. Види бинтових пов'язок.

Поняття теплового та сонячного ударів. Причини перегрівання організму. Перша допомога при перегріванні. Засоби профілактики та перша допомога.

Долікарська допомога при ураженні електричним струмом.

Отруйні рослини. Симптоми отруєння. Перша допомога при отруєнні. Лікування при отруєнні. Профілактика інтоксикації.

Утоплення, принципи долікарської допомоги.

Непритомність: суть поняття. класифікація, симптоми, причини виникнення. Допомога при непритомності. Перша допомога при втраті свідомості. Шок: причини та ознаки виникнення. Перша допомога при анафілактичному, геморагічному, травматичному, опіковому шоках.

Смерть: суть поняття, діагностування, класифікація. Перша допомога при клінічній смерті: основні дії. Серцево-легенева реанімація.

Рятувальні та інші невідкладні роботи: види, етапи проведення. Способи рятування людей, рятувальні засоби і правила користування ними.

Практична частина. Вправи на оволодіння прийомами надання першої допомоги при різного виду ушкоджень.

Оволодіння прийомами накладання різного виду пов'язок та прийомів іммобілізації потерпілого; проведення серцево-легеневої реанімація.

Змагання на краще виготовлення нош з підручних засобів та матеріалів; транспортування потерпілого при різного виду ушкоджень; швидкість проходження смуги перешкод.

Участь у змаганнях юних рятувальників.

7. Загальновійськова та вогнева підготовка (20 год.)

Теоретична частина. Конституція України про захист суверенітету і територіальної цілісності України.

Символіка України: національна, державна та військова.

Товариство сприяння обороні України (ТСОУ).

Загальновійськова підготовка. Поняття про військові статuti. Військові звання та знаки розрізнення (в т.ч. Козацької старшини та НАТО). Суть та значення військової дисципліни. Начальники (командири) та підлеглі, старші та молодші, їх права та обов'язки. Порядок звернення до начальників, віддання та виконання наказів.

Стройовий статут Збройних сил України. Традиції українського військового вряду: Українських Січових Стрільців, Української Народної Республіки, Української Повстанської Армії, Національної скаутської організації України «Пласт», Всеукраїнської дитячо-юнацької військово-патріотичної гри «Сокіл» («Джура»).

Стройова підготовка. Стрoї та їх елементи. Попередня та виконавчі команди. Стройове положення. Виконання команд «Ставай!». «Шикуйсь», «Шикуйсь», «Рівняйсь», «Струнко», «Вільно». Повороти на місці. Команди «Право-руч», «Ліво-руч», «Кругом». Рух стройовим та похідним кроком. Команди «Кроком руш», «На місці», «Стій». Військове привітання. Вихід із строю, підхід до командира, повернення до строю. Шикування відділення у розгорнутий і похідний стрій. Перешиккування відділення з однієї шеренги у дві і навпаки. Військове вітання рою на місці та під час руху. Відповіді на привітання і поздоровлення. Виконання стройових прийомів. Стройова пісня.

Види тактико-технічних дій на місцевості, в т.ч. малих диверсійно-розвідувальних груп (ДРГ).

Вогнева підготовка. Загальна будова пневматичної та малокаліберної гвинтівки, їх характеристика та принцип дії.

Заходи безпеки під час стрільби.

Особливості стрільби з пневматичної та малокаліберної гвинтівок. Помилки при стрільбі та їх усунення. Вибір точки прицілювання. Правила виконання стрільби з положення лежачи, з коліна та з упору.

Вивчення будови автоматичної та інших видів стрілецької зброї на малогабаритних або повногабаритних макетах (плакатах), характеристики і принцип дії.

Теоретичні основи стрільби із бойової зброї.

Практична частина. Виконання стройових прийомів (муштрових хватів). Виконання стройової (ладової) пісні. Творчі стройові (муштрові) вправи.

Тренувальні вправи із стрільби з пневматичної та малокаліберної гвинтівки. Усунення помилок при стрільбі.

8. Прикладна фізична підготовка, національні єдиноборства (32 год.)

Теоретична частина. Загальнорозвиваючі вправи та ранкова гімнастика. Спеціальні вправи для розвитку різних груп м'язів, вправи на витривалість, координацію, гнучкість, спритність, швидкість.

Основи техніки оздоровчого бігу. Спеціальні бігові вправи. Робота рук під час бігу. Постанова стопи на землю. Довжина кроку. Дихання під час бігу. Човниковий біг. Біг на 100 метрів з рівномірним прискоренням, біг на 400, 1000, 2000 метрів. Біг з повторним прискоренням на 15-20 метрів та вільний біг між ними.

Метання в ціль та на відстань. Стрибки в довжину, висоту, у «кроці», зі скакалкою, через перешкоди, опорні стрибки.

Прикладні види спорту та українські національні єдиноборства: «Хортинг», «Спас», «Пластун», «Бойовий гопак», «Пожежно-прикладний спорт», «Військово-спортивне багатоборство», «Гирьовий спорт», рятувальне багатоборство, стрілецькі види спорту тощо.

Гімнастичні та акробатичні вправи з елементами бойових мистецтв. Бойові мистецтва захисту та нападу.

Основи верхової їзди, плавання, фігурні вправи на велосипеді.

Практична частина. Козацькі та народні ігри та забави «Лави на лаву» («Штовхач»), «Перетягування линви (воза)», «Лазіння по голоблі (линві, канату) за чоботами»; рух «гусячим кроком», метання «гарматного ядра», списа, сокири, топірця карпатського, ножів, гранати, крос-фіт тощо.

Народна боротьба «Нахрест».

Рейд-похід.

Участь у спортивних змаганнях, естафетах, іграх, показових виступах.

9. Туристсько-спортивна підготовка (30 год.)

Теоретична частина. Поняття спортивного туризму. Види спортивного туризму: пішохідний, гірський, лижний, водний, велосипедний, кінний, спелео, вітрильний, автомобільний, мотоциклетний. Організаційні форми спортивного туризму: спортивні походи, змагання зі спортивного туризму, експедиції, екскурсії.

Організація руху на маршруті.

Безпека туристських походів. Поняття небезпеки (ризик). Фактори ризику: географічні, екологічні, біологічні, медичні, техногенні, організаційно-технічні. Техніка пересування та подолання перешкод: рух лісом та болотом; стежками; трав'янистими схилами; по осипищах та моренах; скелями; по снігу та фірну; способи страхівки на снігу; техніка руху по льоду.

Спорядження в пішому поході. Особисте, групове та спеціальне спорядження. Правила зберігання спорядження та металевого реманенту.

Вибір спорядження для походу. Намети: призначення (туристичні, кемпінгові, штурмові, експедиційні), конструкція (одно- та двошарові), форма, матеріали, установка.

Мотузок, характер його застосування. Репшнур. Страхувальні системи. Карабіни, затиски, вісімки.

Туристичні вузли: техніка в'язання та їх призначення.

Суть поняття орієнтування на місцевості. Способи орієнтування: за сонцем, по зіркам, за прикметами на місцевості, по карті. Визначення сторін горизонту за компасом.

Карта: загальна характеристика та класифікація: загальногеографічні (оглядово-географічні, топографічні) та тематичні. Топографічний план. Компас: різновиди, історія, принцип дії. Рух за компасом.

Способи зображення рельєфу на планах і картах. Спосіб горизонталей. Бергштрих.

Орієнтування на місцевості під час походу. природні або штучні предмети-орієнтири (точкові, лінійні і площинні). Загальне і детальне орієнтування на місцевості. Дії в разі втрати орієнтування на місцевості.

Бівуак: вибір місця для бівуаку, види спорядження, облаштування бівуаку та вогнища. Види вогнищ, їх облаштування, заготовлення дров, прийоми розпалювання, заходи безпеки.

Організація харчування в туристичних походах: режим харчування, водно-сольовий режим, видобування води, варіанти раціонів харчування. Продукти та їх калорійність. Приготування їжі в похідних умовах. Визначення маси продуктів. Особистий посуд та кухонне приладдя.

Практична частина. Участь у змаганнях зі спортивного орієнтування. Виготовлення карток топографічних знаків. Топографічні ігри, диктанти, завдання. Визначення азимутів на місцевості. Читання знаків карт спортивного орієнтування. Робота з компасом, курвіметром, транспортиром, візирною лінійкою. Рух за визначеним азимутом. Визначення сторін горизонту за місцевими предметами. В'язання вузлів. Подолання перешкод. Участь у змаганнях зі спортивного туризму. Укладання рюкзака. Складання та розбирання намету. Розпалювання вогнища. Практичні навички користування сокирою, пилкою, лопатою, ремонтним набором. Приготування їжі. Рейд-похід.

Відпрацювання техніки в'язання туристичних вузлів.

Вправи на облаштування та розведення різного виду вогнищ.

Розроблення орієнтовного меню походу.

Визначення відстані між заданими точками на карті.

10. Таборування (14 год.)

Практична частина. Вибір маршруту та ночівлі. План підготовки таборування. Подолання простих перешкод. Ігри та забави, конкурси, вікторини, змагання. Тематичні гутірки.

Ведення індивідуального та групового щоденника. Повідомлення в соціальних мережах та ЗМІ.

11. Волонтерські та інші масові заходи (12 год.)

Практична частина. Виконання Доброго Діла відповідно до лицарських принципів служіння Богові, Батьківщині, Близькому. Виконання індивідуальних та групових завдань.

12. Підсумкове таборування (22 год.)

Практична частина. Вибір маршруту та ночівлі. План підготовки таборування. Подолання простих перешкод. Ігри та забави, конкурси, вікторини, змагання. Тематичні гутірки. Залучення батьків, представників місцевої влади, дитячих та молодіжних громадських організацій (ГО), ветеранів АТО, представників ТСОУ, військових комісаріатів тощо.

Ведення індивідуального та групового щоденника. Повідомлення в соціальних мережах та ЗМІ.

13. Підсумок (4 год.)

Теоретична частина. Підбиття підсумків.

ПРОГНОЗОВАНИЙ РЕЗУЛЬТАТ

Вихованці мають знати і розуміти:

- правила безпеки життєдіяльності під час навчальних занять та спортивно-масових заходів;
- правила поведінки в туристських подорожах, експедиціях, екскурсіях; організації та проведення туристських спортивних походів з учнівською та студентською молоддю;
- історію рідного краю в контексті національної історії;
- історію боротьби за незалежність України;
- поняття українства як етноментального феномена; Запорозької Січі, «козак»; Козацької ради, рій, ройового отамана, кошового отамана, військового судді, писаря, осавула, скарбника, довбиша, хорунжого, бунчужного, товмача, шафара; соціальної згуртованості;
- календар народних та церковних свят;
- основи дитячого самоврядування;
- поняття рани, кровотечі, опіку, теплового та сонячного ударів, непритомність, шок;
- способи рятування людей, рятувальні засоби і правила користування ними; національну, державну та військову символіку України;
- традиції українського військового впорядку;
- особливості стрільби з пневматичної та малокаліберної гвинтівки.

Вихованці мають вміти і застосовувати:

- визначати види та джерела небезпеки в навчальних приміщеннях, на спортивних майданчиках тощо;
- організовувати родинні свята;
- організовувати співпрацю з територіальними козацькими громадськими об'єднаннями, Товариствами сприяння обороні України;
- надавати першу допомогу при різних видах кровотечі; термічних і хімічних опіках, травмах; пораненні голови, черепно-мозковій травмі, ушкодженні хребта чи переломі кісток тазу і нижніх кінцівок, травмах хребта; забитті, вивихах та переломах; перегріванні; ураженні електричним струмом; отруєнні; утопленні; непритомності та втраті свідомості; різного виду шоку;
- транспортувати постраждалих в залежності від травми і стану;
- проводити серцево-легеневу реанімацію;
- накладати різного виду пов'язки та іммобілізувати потерпілого;
- виконувати стройові прийоми (муштрові хвати); стрільбу з пневматичної та малокаліберної гвинтівок;
- виконувати гімнастичні та акробатичні вправи з елементами бойових мистецтв;
- орієнтуватися на місцевості за картою та природніми орієнтирами.

Вихованці мають набути досвіду:

- проведення туристсько-краєзнавчих подорожей з активним способом пересування, семінарів, фестивалів, круглих столів з громадськістю та батьками, зустрічі з учасниками АТО, екскурсій до місць історичної та культурної спадщини України;
- святкування народних, церковних та державних свят: Дня українського козацтва, Дня захисника України та Покрови Пресвятої Богородиці
- організації родинних свят;
- розроблення спільного плану дій;
- забезпечення інформаційного супроводу проведених заходів;
- участі в змаганнях юних рятувальників;
- надавання першої допомоги при різних видах ушкоджень;
- транспортування постраждалих в залежності від травми і стану.
- проведення серцево-легеневої реанімації;
- накладання різного виду пов'язок та іммобілізації потерпілого;
- виконання стройових прийомів (муштрових хватів);
- участі в спортивних змаганнях, естафетах, іграх, показових виступах.

**Вищий рівень, другий рік навчання
НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН**

№	Назва розділу	Кількість годин
---	---------------	-----------------

п/п		теоретичних	практичних	усього
1.	Вступ	4	-	4
2.	Історія України, рідного краю, козацтва, українських військових формувань	6	12	18
3.	Культура та побут українців, обряди, традиції та звичаї українського народу	4	10	14
4.	Духовні цінності та заповіді українського народу	2	6	8
5.	Самоврядування. Основи самовиховання, самовпорядності, пластової методики сходинок (кроків)	6	12	18
6.	Перша медична допомога та дії у надзвичайних ситуаціях	4	6	10
7.	Військова підготовка, стрільба з пневматичної, малокаліберної та автоматичної зброї	6	20	26
8.	Прикладна фізична підготовка, національні єдиноборства	8	28	36
9.	Туристсько-спортивна підготовка	8	22	30
10.	Таборування	-	14	14
11.	Волонтерські заходи	-	12	12
12.	Підсумкове таборування	-	22	22
13.	Підсумок	4	-	4
Разом:		56	160	216

ЗМІСТ ПРОГРАМИ

1. Вступ (4 год.)

Теоретична частина. Правила безпеки життєдіяльності під час навчальних занять та спортивно-масових заходів.

Загальні відомості про заклад позашкільної освіти, його структуру. Види та джерела небезпеки в навчальних приміщеннях, на спортивних майданчиках тощо.

Правила поведінки в навчальному кабінеті, спортзалі, спортивному майданчику. Правила дорожнього руху для дітей: «Коли ти пішохід».

Правила поведінки в туристських подорожах, експедиціях, екскурсіях. Організація та проведення туристських спортивних походів з учнівською та студентською молоддю.

2. Історія України, рідного краю, козацтва, українських військових формувань (18 год.)

Теоретична частина. Видатні історичні події на території рідного краю. Місця історичних подій. Історико-краєзнавчі джерела про рідний край. Розкриття «білих плям» історії краю. Історія боротьби за незалежність України. Українські військові формування періоду визвольних змагань за єдину і соборну Україну. Історія сучасних Збройних сил України, створення нових військових формувань у складі Збройних сил України та Національної гвардії. Героїчні подвиги українських воїнів сучасності. Учасники АТО.

Визвольна боротьба українського козацтва. Перша козацька держава. Козацькі Вольності. Історія козацького гетьманства. Українське козацтво у сучасних умовах. Державна політика України у питанні розвитку козацтва. Сучасне козацтво і Збройні Сили України. Місце козацьких осередків у підготовці юних захисників Вітчизни.

Практична частина. Проведення туристсько-краєзнавчих подорожей з активним способом пересування, фестивалів, круглих столів з громадськістю та батьками, зустрічі з учасниками АТО, екскурсії до місць історичної та культурної спадщини України. Написання рефератів, пошуково-дослідницьких робіт. Публічні виступи. Створення літопису (книги) «Герої не вмирають» про героїчні подвиги воїнів сучасності.

Збір історико-краєзнавчого матеріалу за завданням закладів освіти, музеїв, бібліотек тощо.

3. Культура та побут українців, обряди, традиції та звичаї українського народу (14 год.)

Теоретична частина. Українська діаспора у світі. Українство як етноментальний феномен. Українська пісенна творчість як феномен світової культури.

Календар народних та церковних свят. Свята Різдвяного та Новорічного циклу. Веснянки, жайки, Івана Купала тощо.

14 жовтня в державних, народних, церковних та козацьких українських звичаях.

Життя та діяльність видатних українських діячів. Зміст, сутність поняття «історична місія».

Україна та українство у відносинах із зовнішнім світом.

Україна і Росія у процесі історичного співіснування.

Практична частина. Написання сценаріїв та святкування народних, церковних та державних свят. Святкування Нового року, Різдва та інших свят по-українськи.

Участь у підготовці та/або проведенні відзначення 14 жовтня – Дня українського козацтва, Дня захисника України та свята Покрови Пресвятої Богородиці.

Проведення рейд-походу. Відвідування військових частин, військових навчальних закладів, полігонів тощо.

4. Духовні цінності та заповіді українського народу (8 год.)

Теоретична частина. Принциповість і непримиренність до зла, аморальності та активна наступальність у боротьбі з ними. Активна життєва позиція. Особистий внесок у підвищення добробуту рідного народу. Захист свого права бути господарем на своїй землі. Здоровий спосіб життя. Перемога над обставинами життя, володіння ситуацією, організація свого життя і свого оточення на ґрунті національної ідеї, філософії, ідеології. Заповідь українця: «Земля не дана нам від Бога навечно – ми позичили її у майбутніх поколінь (екологічні аспекти виховання). Турбота про розвиток національних традицій, звичаїв, обрядів, бережливе ставлення до рідної землі, примноження її багатств.

Практична частина. Бесіди, круглі столи з педагогами, батьками, представниками влади та громадськості. Волонтерські Добрі діла. Екскурсії, походи.

5. Самоврядування. Основи самовиховання, самовпорядності, пластової методики сходинок (кроків) (18 год.)

Теоретична частина. Співпраця з громадськими організаціями (ГО) у питаннях виховання майбутнього захисника України. План спільних дій: навчальний заклад (адміністрація, педагоги, учні), батьківський комітет, влада, громадськість. Перехід козачат у джури, джур у молодші козаки в рамках участі у Всеукраїнській дитячо-юнацькій військово-патріотичній грі «Сокіл» («Джура»).

Психологічні основи лідерства; поняття «імідж», складові іміджу лідера.

Психолого-педагогічні аспекти роботи з молодшими школярами.

Загальні основи журналістики, необхідні для інформаційного висвітлення роботи гуртка.

Практична частина. Участь у проектах спрямованих на розвиток соціальної згуртованості суб'єктів освітнього процесу.

Урочисте свято Козацької Ради із залученням батьків, учнів, педагогів, громадськості, місцевої влади, представників осередків українського козацтва.

Підготовка матеріалів для представлення роботи гуртка в інтернет-ресурсах та соціальних мережах.

6. Перша медична допомога та дії у надзвичайних ситуаціях (10 год.)

Теоретична частина. Опік: суть поняття, класифікація: теплові, хімічні, електричні, опіки від опромінення, невідкладні. Діагностика, ступені опіків, площа, важкість стану потерпілого. Профілактика, перша допомога при опіках. Альтернативна медицина.

Обмороження: причини і перебіг, класифікація, перша допомога.

Перша допомога при укусах отруйних комах, змії та сказаних тварин.

Отруєння: суть поняття, класифікація, невідкладна допомога.

Алергія: суть поняття, механізм виникнення, перша допомога.

Перша допомога при забоях, розтягах і розривах зв'язок, вивихах.

Потертості, попрілості, мозолі. Перша допомога.

Похідна аптечка: рекомендований перелік.

Поняття тактичної медицини.

Практична частина. Вправи на вправляння у вмінні надавати першу допомогу при різних видах ушкоджень.

Вправи-змагання на транспортування потерпілих. Виготовлення нош із підручних засобів та матеріалів.

Відпрацювання вмінь з проведення непрямого масажу серця.

Тренування на майданчиках Збройних сил України, ДСНС тощо.

Участь у змаганнях з рятувальних робіт.

7. Військова підготовка, стрільба з пневматичної, малокаліберної та автоматичної зброї (26 год.)

Теоретична частина. Бойовий Прапор: суть поняття, історія. Бойові Прапори Збройних сил України, Армії (сухопутних сил), морські, інших держав. Геральдика прапорів.

Поняття та види бою: загальновійськовий, вогневий, протиповітряний, повітряний, морський. Основні риси та види загальновійськового бою. Види вогню і маневрів.

Екологічні, соціальні та економічні наслідки війни на сході України та шляхи їхнього подолання.

Міжнародні миротворчі операції ООН сучасності. Міжнародні операції з підтримання миру і безпеки, їх класифікація. Операції зі встановлення (сприяння) миру, операції з підтримання миру, операції з примушення до миру, операції з відбудови миру, пошуково-рятувальні операції, гуманітарні операції, електоральні операції.

Стройова підготовка і прийоми руху зі зброєю.

Практична частина. Виконання стройових прийомів (ладовий вишкіл та хвати і рухи зі зброєю). Виконання стройової (ладової) пісні. Творчі стройові вправи (творчі муштрові хвати). Виконання стрільби із пневматичної та малокаліберної гвинтівки. Виконання стрільби із автоматичної зброї. виправлення помилок при стрільбі, їх усунення. Тренування у стрільбі за різних погодних умов. Теренова гра (відпрацювання дій у складі малих диверсійно-розвідувальних груп). Рейд-похід (марш-кидок).

8. Прикладна фізична підготовка, національні єдиноборства (36 год.)

Теоретична частина. Лікарський контроль та елементи самоконтролю при заняттях фізкультурою і спортом. Медичний огляд та вимірювання функціонального стану. Особливості та рівні розвитку фізичних якостей дівчат. Виховання вольових якостей у процесі ускладнення тренувального процесу, фізичних навантажень, подолання перешкод: цілеспрямованість, наполегливість, завзятість, самостійність та ініціативність, рішучість та сміливість, витримка та самовладність. Просторові, силові, швидкісні параметри фізичної підготовки. Інтенсивність, об'єм, відпочинок при виконанні вправ, перерви між ними. Зони інтенсивності тренувань: розвиваюча, спринтерська, підтримуюча, відновлювальна. Статичні та динамічні вправи.

Легка атлетика. Гімнастика. Кросова підготовка. Закріплення засвоєних елементів бойових єдиноборств. Гімнастика та акробатичні вправи з елементами бойових мистецтв. Бойові мистецтва захисту та нападу. Спеціальна фізична підготовка. Індивідуальні тренування на максимальний результат.

Основи верхової їзди, плавання (по можливості), фігурні вправи на велосипеді.

Практична частина. Козацькі та народні ігри та забави «Лави на лаву» («Штовхач»), «Перетягування линви (воза)», «Лазіння по голоблі (линві, канату) «за чоботами», біг «гусячим кроком», метання «гарматного ядра», списа, топірця, ножів, гранати, крос-фіт тощо. Народна боротьба «Нахрест», «На поясах». Спортивні та рухливі ігри. Участь у спортивних змаганнях, естафетах, іграх, показових виступах. Рейд-похід.

9. Туристсько-спортивна підготовка (30 год.)

Теоретична частина. Туристське і спортивне орієнтування. Поняття «крос-похід». Способи подолання природних перешкод із застосуванням спеціального спорядження.

Практична частина. Орієнтування на місцевості. Участь у змаганнях зі спортивного орієнтування.

Подолання перешкод:

на заздалегідь обладнаних трасах (полігонах);

подолання канави, струмка, неширокої річки за допомогою підвісної мотузки («маятником»);

переправа через річку вброд з використанням поручнів;

переправа через річку по навісній переправі;

переправи по мотузці з поручнями;

переправа через річку, яр по колоді;

піднімання по схилу з використанням поручнів;

спуск по схилу (в т.ч. спортивним способом);

траверс схилу;

подолання скельних ділянок;

подолання болота по купинах та за допомогою жердин.

Участь у змаганнях зі спортивного туризму на дистанціях «Смуга перешкод», «Крос-похід». Орієнтування при обході перешкод на маршруті. Практичні навички користування сокирою, пилюкою, лопатою, ремонтним набором. Приготування їжі. Ігри та забави у поході та таборванні. Рейд-похід. Дводенне таборвання.

10. Таборвання (14 год.)

Практична частина. Вибір маршруту та ночівлі. План підготовки таборвання. Повідомлення про місце та план таборвання. Змагання на смугі перешкод. Ігри та забави, конкурси, вікторини, змагання. Тематичні гутірки.

Ведення індивідуального та групового щоденника. Повідомлення в соціальних мережах та ЗМІ.

11. Волонтерські заходи (12 год.)

Практична частина. Виконання Доброго Діла відповідно до лицарських принципів служити Богові, Батьківщині, Близькому. Виконання індивідуальних та групових завдань.

12. Підсумкове таборування (22 год.)

Практична частина. Вибір маршруту та ночівлі. План підготовки таборування. Повідомлення про місце та план таборування. Подолання простих перешкод. Ігри та забави, конкурси, вікторини, змагання. Тематичні гутірки. Залучення батьків, представників місцевої влади, військових комісаріатів, дитячих та молодіжних громадських організацій (ГО), ветеранів АТО тощо.

Ведення індивідуального та групового щоденник. Повідомлення в соціальних мережах та засобах масової інформації.

13. Підсумок (4 год.)

Теоретична частина. Підбиття підсумків.

ПРОГНОЗОВАНИЙ РЕЗУЛЬТАТ

Вихованці мають знати і розуміти:

- основні питання історії України, рідного краю, козацтва, українських військових формувань, сучасних Збройних сил України, українських визвольних змагань та боротьби за незалежність;
- психологічні основи лідерства;
- поняття «імідж», складові іміджу лідера;
- соціальні аспекти учнівського самоврядування в Україні;
- прийоми самовиховання, самовпорядності, пластової методики сходинок (кроків);
- психолого-педагогічні аспекти роботи з молодшими школярами;
- особливості військової підготовки, стрільби, в т.ч. бойової з автоматичної зброї;
- основні аспекти занять фізичною культурою та спортом, основи бойових єдиноборств;
- види тактико-технічних дій на місцевості, в т.ч. малих диверсійно-розвідувальних груп (ДРГ);
- основи надання першої медичної допомоги, проведення рятувальних робіт, тактичної медицини;
- загальні основи журналістської діяльності, необхідної для інформаційного забезпечення роботи гуртка.

Вихованці мають вміти і застосовувати:

- надавати та виконувати накази, діяти в ладу;

- проводити тактико-технічні дії на місцевості, в т. ч. у складі ДРГ;
- стріляти з пневматичної, малокаліберної та автоматичної зброї;
- надавати долікарську допомогу, проводити рятувальні роботи;
- користуватись засобами індивідуального захисту;
- долати природні та штучні перешкоди;
- діяти в екстремальних та нестандартних ситуаціях. у т. ч. в умовах населених пунктів.

Вихованці мають набути досвід:

- роботи з різними джерелами інформації;
- збирання та фіксації зібраних матеріалів;
- орієнтування на місцевості;
- організації роботи громадської ради, самоврядування, розподіляти обов'язки залежно від завдань;
- налагодження співпраці із соціальними партнерами;
- організації та проведення бесід, ігор тощо із молодшими школярами;
- участі у підсумкових етапах Всеукраїнської дитячо-юнацької військово-патріотичної гри «Сокіл» («Джура»);
- підготовки творчих звітів, пошукової або дослідницької роботи, інформації у ЗМІ, ведення сторінки в соціальних мережах тощо.

ОРІЄНТОВНИЙ ПЕРЕЛІК ОБЛАДНАННЯ

№ з/п	Обладнання	Кількість, шт.
1	Комп'ютер	За потребою
2	Принтер	
3	Мультимедійний проектор	
4	Сканер (ксерокс)	
5	Накопичувач USB, Flash-drive	
6	Бруси гімнастичні паралельні (або навісні)	1
7	Лава гімнастична	4
8	Мат гімнастичний	4
9	Мат борцівський	2
10	Канат (линва)	2
11	Перекладина гімнастична (або навісна)	2
12	Скакалка	15
13	Стінка гімнастична	4
14	Гімнастична палиця	15
15	Намет	5
16	Рюкзак туристський на 40, 60-90 літрів	15
17	Спальник	15

18	Каремат (килим)	15
19	Шолом захисний	15
20	Індивідуальні системи страхівки	15
21	Компас	15
22	Казанки на 6-8 літрів	3-5
23	Мотузка основна 10-14 мм	300 м
24	Мотузка допоміжна 8 мм	200 м
25	Мотузка «репшнур» 6 мм	150 м
26	Карабін зі звичайною муфтою	50
27	Карабін з муфтою (автомат)	50
28	Спусковий пристрій «вісімка»	8
29	Блок (моно)	2
30	Блок (тандем)	2
31	Жумар	6
32	Блок-затискувач	6
33	Блок-затискувач грудний	6
34	Поміст	5
35	Гиря масою 8 кг	3-10
36	Хорт	5
37	Ємність для магnezії	1
38	Пристосування для збереження гир	1
39	Рулетка 10-50 м	1
40	Секундомір	1
41	Лінійка для вимірювання відстаней на мапі	15
42	Топографічні і спортивні мапи	За потребою
43	Місцеві спортивні мапи пересіченої місцевості	За потребою
44	Планшет для мапи	15
45	Перелік умовних знаків для спортивних мап	15
46	Масо габаритні макети АК-74 (АКС-74), ПМ («Форт»), М-16	За потребою
47	Масо габаритні макети іншої стрілецької зброї	
48	Макети дерев'яні АК	15
49	Гранати навчальні	15
50	Пневматичні гвинтівки	5-8
51	Плакати (стенди) за предметом «Захист Вітчизни»	Компл.
52	Велосипеди	15
53	Бінокль	2
54	Протигази	15
55	Сокира	1
56	Пилка	1
57	Пилка-ножівка	1

58	Лопата	1
59	Лопата саперна	2
60	Комплекти захисного спорядження для занять з видів єдиноборств	15
61	Канцелярське приладдя	За потребою

ЛІТЕРАТУРА

2. Афанасьєв, А. Проблеми формування ідеалів патріотичного виховання та ціннісних орієнтацій студентів на сучасному етапі / А. Афанасьєв, Н. Щук // Рідна школа. – 2009. – № 12. – С. 18-21.
3. Байден-Пауел. Пластування для хлопців / Байден-Пауел ; ред. Я. Довган; пер. О. Кульчицького.– 2-е. укр. вид. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999. – 304 с.
4. Берека В. Є. Козаком я мрію бути / В.Є.Берека., І. М. Шоробура // навч.-метод. посіб.– Кам'янець-Поділ.: Абетка, 2004. – 396 с.
5. Бех, І. Патріотичне виховання дітей та молоді / І. Бех, К. Чорна // Позашкілля. – 2011. – № 10. – С. 9-16.
6. Блохін, О. В. Спорт як засіб патріотичного виховання та формування здорового способу життя особистості / О. В. Блохін // Вища освіта України. – 2012. – № 4. – С. 59-71.
7. Бондарчук Д. О. Вечірня варта. Пісенник / упор. Д. О. Бондарчук, О. С. Бондарчук та ін. // Київ, Український державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді, 2016 – 62 с.
8. Боплан Гійом Левассер де. Опис України / Гійом Левассер де Боплан. Пер. з фр., приміт. та передм. Я. І. Кравця. — Львів: Каменяр, 1990. — 301 с.: іл.
9. Велікандо А. Пісні моєї Батьківщини: патріотичне виховання засобами мистецько-художньої культури / А. Велікандо // Шкільний світ. – 2008. – № 2. – С. 5-6. – Вкладка.
10. Вишневецький О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки : навч. посіб. / О. Вишневецький. – Вид. 3-тє, допрац. і доповн. – К. : Знання, 2008. – 566 с.
11. Вишневецький, О. Український національний характер та сучасний ідеал виховання української молоді / О. Вишневецький // Педагогічна думка. – 2013. – № 1. – С. 3-8.
12. Воропай О. Звичаї нашого народу. / К.:, 1992.
13. Всеукраїнський молодіжний клуб «Джура» [Електронний ресурс]: [Веб-сайт]. – Електронні дані. – Київ : Клуб «Джура», 2017. – Режим доступу: <http://dzhura.org.ua/> (дата звернення 18.12.2017) – Назва з екрана.
14. Гарнійчук В. Аналіз конкретних ситуацій як один з методів виховання патріотизму старших підлітків / В. Гарнійчук // Історія в школі. – 2009. – № 4. – С. 16-18.

15. Гарнійчук В. Програма курсу "Шляхом злагодженої взаємодії" для спільної співпраці вчителів, організаторів виховної роботи, членів громадських організацій патріотичного спрямування у вихованні патріотизму старших підлітків / В. Гарнійчук // Історія в школі. – 2009. – № 10. – С. 24-26.
16. Грушевський М. В., Ілюстрована історія України./ К: 1990.
17. Грушевський М. В., Історія України – Руси./ К: «Наукова думка», 2000
18. Дон О. Ю., Кривошея В. В., Вінниччина козацька, Історія Вінницького козацького полку. К: «Стилос», 2004.
19. Єрмоєнко Е. А. Хортинг – національний вид спорту України: метод. посіб. / Е. А. Єрмоєнко. – К. : Паливода А. В., 2014. – 1064 с.
20. Зінченко А. Поділля. Навчальний посібник з історії рідного краю для 5-9 класів. / КРВЦ. «Проза», 1998.
21. Коломоєць Г. А. Військово-спортивні та рухливі ігри / методичний посібник Г. А. Коломоєць, А. А. Ребрина, В. В. Деревянко, В. Б. Базильчук. – Хмельницький, 2015. – 182 с.
22. Коломоєць Г. А. Навчальна програма з фізичної культури для загальноосвітніх навчальних закладів 5–9 класи. Варіативний модуль «Військово-спортивні ігри» 3 роки навчання / Г. А. Коломоєць, А. А. Ребрина, В. В. Деревянко / Фізичне виховання в рідній школі. К. – 2015. – № 5 – С. 7-12.
23. Кривошея В. В., Генеалогія українського козацтва, нариси історії козацьких полків. – К.: Стилос, 2002. – 396 с.
24. Літопис Руський. / К: «Дніпро», 1989
25. Літопис Самовидець. / К: «Дніпро», 1989
26. Луців Євген. Бойове мистецтво гуцулів, Є. Луців // Мандрівець, 2014 – 232 с.
27. Мисик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С., Як козаки воювали. / К: «Промінь», 1990.
28. Організаторам роботи з патріотичного виховання учнівської молоді у навчальних закладах Харківщини / О. М. Бервено, О. С. Бондарчук, Ю. І. Буланов та ін. / [упоряд. В. М. Грицюта, О. В. Редіна]. – Х.: 2016. – 216 с.
29. Пилат В. Бойовий Гопак. – Львів, Галицька видавнича спілка, 1999, – 336 с.
30. Пластові видання <http://proba.plast.te.ua/books/page/3/>.
31. Руденко Ю. Козацько-лицарське виховання учнівської і студентської молоді: монографія / Ю. Руденко, Ю. Мельничук. – К., 2011. – 415 с.
32. Січко С. М., Тимченко В. В. Джура. Книга майбутнього захисника Вітчизни. Навчальний посібник. - Миколаїв: Видавництво Ірини Гудим, 2009.- 104 с.,: іл.
33. Сухушин М. П., Палагеша В. О. Військово-патріотичне виховання молоді. Підручник.- К.: Видавничий Дім «Слово», 2009.- 488 с.
34. Українська козацька педагогіка: витоки, духовні цінності, сучасність. / Ю. Руденко, О. Губко. – К: МАУП, 2007.

35. Український державний цент туризму і краєзнавства учнівської молоді [Електронний ресурс] : [Веб-сайт]. – Електронні дані. – Київ: УДЦТКУМ, 2017. – Режим доступу: <http://ukrjuntur.org.ua/> (дата звернення 18.12.2017) – Назва з екрана.
36. Усенко І. Б. Звичаєве право// Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2005. - 672 с.: іл.
37. Чорна К. І. Виховання громадянина, патріота, гуманіста. Навч.-метод. посібник / К. І. Чорна – К.: ТОВ «ХІК», 2004. – 96 с.
38. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3 т. / Редкол.: П. С. Сохань та ін. – К.: Наук. думка, 1990-1991. – 592 с.